

Дилафруз Равшановна КАРИМОВА
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Ижтимоий-гуманитар фанлар кафедраси
доцент в.б., юридик фанлар доктори
afruza@ro.ru

ЎЗБЕК АЛЛОМАЛАРИНИНГ БОЛА ҲУҚУҚЛАРИГА ОИД ФИҚҲИЙ АСАРЛАРИ

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ УЗБЕКСКИХ УЧЕНЫХ ПО ПРАВАМ РЕБЕНКА

HISTORICAL WORKS OF UZBEK SCIENTISTS ON THE RIGHTS OF A CHILD

Аннотация: Мақолада қадимда Ўзбекистон ҳудудида яшаб ижод этган олимларнинг бола ҳуқуқларига оид асарлари ўрганилган. Бола ҳуқуқларига оид тарихий асарларнинг моҳияти ва аҳамияти очиқ берилган. Бола ҳуқуқларига доир Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Уструшанийнинг «Жомий аҳком ас-сигор» номли муҳим асари кенг ёритилган. Бундан ташқари Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг «Хидоя», Мақсудхўжа ибн Мансурхўжанинг «Мажмаъ ул-Мақсуд», Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорийнинг «ал-Муҳит» ва бошқа мавзуга доир асарлар таҳлил қилинган.

Таянч иборалар. Бола, ҳуқуқ, Ўзбекистон, фиқҳий асарлар, бола ҳуқуқига оид манбалар тарихи, «Жомий аҳком ас-сигор», «Хидоя», «Мажмаъ ул-Мақсуд», «ал-Муҳит».

Аннотация. В статье проведён анализ различных исторических источников прав ребенка в составе норм шариата, которые с правовой точки зрения регулировали социально-юридические отношения на территории Узбекистана на протяжении нескольких веков. В статье также исследованы основные источники формирования понятия «ребенок» и его прав в исламской теологии на основе исламской правовой мысли в древнем Узбекистане. Исследованы такие источники как «Жомий аҳком ас-сигор» «Хидоя», «Мажмаъ ул-Мақсуд», «ал-Муҳит» и другие.

Ключевые слова. Ребенок, право, Узбекистан, исламское право, исторические-правовые источники по правам ребенка, «Жомий аҳком ас-сигор», «Хидоя», «Мажмаъ ул-Мақсуд», «аль-Муҳит».

Abstract. The article analyzes various historical sources of children's rights as part of the Sharia norms, which, from a legal point of view, regulated social and legal relations on the territory of Uzbekistan for several centuries. The article also investigates the main sources of the formation of the concept of "child" and his rights in Islamic theology on the basis of Islamic legal thought in ancient Uzbekistan. Sources such as "Zhomī akhkom as-sigor", "Khidoya", "Mazhma ul-Makhsud", "al-Mukhit" and others have been investigated.

Keywords. Child, law, Uzbekistan, Islamic law, historical and legal sources on the rights of the child, "Zhomī akom as-sikor", "Khidoya", "Mazhma ul-Makhsud", "al-Mukhit".

КИРИШ

Ўрта Осиё ҳудудида яшайдиган кўплаб халқларнинг анъанавий ҳуқуқий ва маънавий ҳулқ-атвор қоидалари асрлар мобайнида ислом дини ва шариат аҳкомлари таъсирида шаклланган. Ислom динининг Ўрта Осиёга кириб келиши ва тарқалиши бевосита араб истилолари ва араблар кўп асрлик ҳукмронлигининг ўрнатилиши билан боғлиқ. Ўзбекистон ҳудудидаги ерларнинг араблар томонидан истило қилиниши тугаллангандан сўнг, араблар билан бирга уларнинг тили, дини ва ислом ҳуқуқи кириб келиб, диний ва ҳуқуқий тизимда туб ўзгаришлар юз берди. Араблар ҳукмронлиги ўрнатилгач, ўлкада мусулмон дини ва унинг асосида шаклланган ислом ҳуқуқи қарор топди. Албатта, шуни ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, араблар маданияти ва ҳуқуқи Мовароуннаҳрда юксак даражадаги ҳуқуқ ва маданият тамаддунига дуч келади. Жумладан, маҳаллий туркларнинг ўз қонунлари, юқори даражада шаклланган одат ҳуқуқлари, ўзига хос ҳуқуқ тизими мавжуд эди. Ана шундай бир шароитда ислом ҳуқуқини мавжуд шароитга мослаб ривожлантиришга эҳтиёж катта бўлган. Ислom динининг кириб келиши ва Мовароуннаҳрда етишиб чиққан буюк алломалар мана шу ҳуқуқий тарқоқликка барҳам бериб, ислом ҳуқуқшунослиги ривожига улкан ҳисса қўшдилар.

АСОСИЙ ҚИСМ

Ислom динининг муҳим хусусиятларидан бири – уни қабул қилган халқ вакилларига ислом ақоидларини ишлаб чиқишда иштирок этиш ва мусулмон маънавий дунёсига ўз ҳиссасини қўшиш имкониятини берганидадир.

Батамом ўзга маданий анъаналарга эга бўлган халқлар мусулмон дунёсининг маънавий ҳаётига қўшилгач, исломга ўз диний-ахлоқий тасаввурлари, ҳуқуқий нормалари ва одатларини олиб кирдилар.

Диннинг халқимиз тарихида, миллий дунёқараши ва ўзига хос шарқона анъаналари шаклланишида тутган ўрни бекиёсдир. Ватандошларимиз ал-Бухорий, ат-Термизийларни мусулмон оламида билмаган инсон йўқ. Хоразмлик аз-Замахшарий кўп йиллар Макка шаҳрида истиқомат қилиб, «Жоруллох», яъни «Аллоҳга яқин киши» деган мўътабар номни олган [11:228]. Ўрта Осиё ислом илми ва маданияти, ислом ҳуқуқи назария ва амалиётининг ривожига бекиёс ўринга эга. Ислom оламида Абу Наср ал-Фаробий, Ал-Хоразмий, Ибн Сино, Беруний, Улуғбек, Алишер Навоий каби олиму-уламолар ҳамда Хожи Аҳмад Яссавий, Имом ал-Бухорий, ал-Марғиноний, Ас-Саманий, Аз-Замахшарий каби кўплаб алломаларнинг илмий меросларидан бугунги кунгача катта қизиқиш ва ҳурмат билан фойдаланиб келинмоқда. Шу сабабли, минтақада ислом ренессанси яққол ва ўзига хос тарзда намоён бўлади [7:4]. Бундай мисолларни кўп келтириш мумкин. Мустақиллигимиз туфайли ўзлигимизни англаётган, маънавий қадриятларимиз қайта тикланаётган ҳозирги пайтда ота-боболаримиз дини, имони, виждони бўлиб келган ислом дини ўзига хос, ўзбекона тусга эга. Мустақилликка эришгач, маънавий тикланиш масаласи давлат ички сиёсатининг негизини ташкил қилди.

Маълумки, қадимдан юртимизда кенг тарқалган ислом ҳуқуқи нафақат диний ҳуқуқий масалаларни, балки халқимизнинг турмуш тарзини қамраб олган. Шу боис ислом ҳуқуқи ўз даврида машҳур ҳуқуқшунослар, олимлар томонидан ўрганилиб, бу борада кўплаб асарлар яратилган. Мовароуннаҳр фикҳ мактаби намояндалари ёзган нодир асарлар туфайли у юксак тараққиёт босқичига қўтарилган. Ислom ҳуқуқини ўрганиш Чор Россияси даврида ҳам давом этган. Аммо у пайтдаги тадқиқотлар моҳиятан ислом ҳуқуқини барча қирраларини борира тадқиқ қилиш эмас, балки Туркистон ўлкасини мустамлакага айлантириш чораларини излаш йўлида қилинган ҳаракатлардан иборат эди. Шу мақсадда ислом ҳуқуқининг манфаатли

томонлари очиб берилиб, қолган қисмлари ўрганилмай қолган ёки нотўғри талқин қилинган. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнгги тадқиқот ва илмий асарларда эса исломга бўлган ёндашув ўзгарди ва унинг илмий, бирламчи манбалар асосида ўрганишга шарт-шароитлар яратилди. Жумладан, Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Мир Араб олий мадрасаси, Имом Бухорий ва Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказлари, Ички ишлар вазирлиги Академияси, Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро дипломатия университети каби нуфузли ўқув юртларида ислом ҳуқуқи бўйича дарслар бериб борилмоқда. Бой илмий-тарихий меросимиз ўрганилиб, фикҳ илмига доир кўплаб тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Тарихга назар ташласак, Ўрта Осиёга ислом дини кириб келгандан сўнг, жамиятда янги ҳуқуқий муносабатлар шаклланди ва мавжуд ҳуқуқий нормалар сезиларли даражада ривожланди. Ислом ҳуқуқи манбаларида, қолаверса, оламга машҳур уламолар ва фикҳшунос (ислом ҳуқуқи бўйича мутахассис) олимлар асарларида жамиятдаги ҳуқуқий муносабатлар, ислом ҳуқуқининг тизими, моҳияти, унинг манбалари ва ривожланиш босқичлари мукамал ўрганилиб, нодир асарлар яратилган. Турли даврларда яшаб, ижод қилган фикҳшунос олимлар бу илмни мукамаллаштириш борасида ўз даври аҳолисининг фикҳий масалалар юзасидан пайдо бўлган муаммоларини ҳал қилишни ўз олдларига мақсад қилиб қўйган ҳолда илмий изланишлар олиб борганлар. Жумладан, ислом ҳуқуқида бола ҳуқуқлари оид масалалар ҳам олимлар томонидан алоҳида эътибор билан ўрганилганини гувоҳи бўлишимиз мумкин. «Ислом динида бола ва бола ҳуқуқларига алоҳида эътибор қаратилган. Айтиш мумкинки, болаликка оид масалалар ислом ҳуқуқининг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади», дейди Аҳмад ал-Таййиб [1:3]. XII асрда яшаб ижод этган улуғ ватандошимиз Бурҳониддин Марғинонийнинг шогирди, кўп сонли фикҳий асарлар муаллифи Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Уструшанийнинг «Жомий аҳком ас-сиғор» асарини ислом ҳуқуқи йўналишида битилган ноёб асарлар сирасига киритиш мумкин. Буюк фикҳшунос олим Маждуддин ал-Уструшанийнинг асарлари бугунги кунда

нафақат мамлакатимизда балки, хорижда ҳам катта кизиқиш уйғотмоқда. Маждуддин ал-Уструшанийнинг «Жомий аҳком ас-сиғор» асари бугунги кундаги долзарб мавзу бола ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлаш масалаларига бағишланган бўлиб, ислом ҳуқуқида бола ҳуқуқларига бағишланган тарихий нодир манба ҳисобланади. Узоқ асрлар синовидан ўтган ушбу асар ота-она ва вояга етмаган фарзандларнинг ўз ҳақ-ҳуқуқлари ва вазифаларини таниш ва танитишда ажойиб дурдона сифатида қадрлидир. Тадқиқотчи олим М.Атаевнинг таъкидлашича, бола ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича цивилизациялар тарихида Маждуддин ал-Уструшанийнинг 625/1228 йилда ёзиб тугатган «Жомий аҳком ас-сиғор» асари мазкур йўналишдаги энг биринчи ҳуқуқий манбадир. Ушбу асар ҳақида олим А.Х. Саидов шундай дейди: «Бу фикҳшунос олимнинг дунё тамаддунидаги ўрни ғоятда бетакрор. Чунки у инсоният тарихида бола ҳуқуқларига оид махсус яратилган дастлабки ва ягона илмий-ҳуқуқий асар— «Жомий аҳком ас-сиғор»нинг муаллифи саналади. Европалик олимлар мазкур китобни «бола ҳуқуқларига оид инсоният тарихидаги ягона конституция» деб атайдилар» [9:5].

Мусулмон оламида Маждуддин ал-Уструшанийдан кейин болалар ҳақ-ҳуқуқларига тааллуқли фикҳий асар деярли ёзилмади. Шу нуқтаи назардан қаралганда алломанинг «Жомий аҳком ас-сиғор» асари болаларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари масаласига доир ёзилган ягона фикҳий асар, деган хулосага келиш мумкин. Аммо болаларга тааллуқли масалаларни қамраб олган ҳадислар тўплами мавжуд бўлиб, у имом Шамсуддин Муҳаммад ибн Аби Бакр ибн ал-Қаййим ал-Жавзиййа (691–751/1292–1350 й.) нинг «Тухфат ал-мавдуд би аҳком ал-мавлуд» асаридир. Бу асар 17 бобдан иборат бўлиб, қиз болалардан ғазабланишнинг макруҳлиги, фарзанд хушхабарини етказиш, чақалоқ қулоғига азон ва иқомат айтиш, боланинг танглайини кўтариш, ақиқа ва унинг ҳукмлари ва бу хусусдаги ихтилофлар, бола сочини олиш ва соч оғирлигича садақа бериш, исм қўйиш вақти ва мажбурийлиги, болани хатна қилиш ва унинг ҳукмлари, қулоқ тешиш ҳукми, болаларга овқат едириш ва ейиш одоблари, эмизикли боланинг сўлагига доир ҳукмлар, болаларни ўпиш, уларга одоб ва илм бериш, болаларни

тарбиялашдаги бошқа фойдали масалаларни ўз ичига олган мухтасар асардир [11:9].

«Жомий аҳком ас-сиғор» асарининг ўзига хослиги шундаки, унда фикҳга оид юздан ортиқ манбаларда тарқоқ ҳолда келган болаларга тааллуқли шаръий фатволар тўпланиб, тартиб асосида берилган. Бу асарни ёзишда Уструшаний ханафий мазҳабининг ўз давригача яшаган 120 дан ортиқ фақиҳларининг ҳукм ва фатволарини ўрганиб, ўз асарида мужассамлаштирганини кўрамыз. Шу жиҳатлари билан бу асар ҳозирги замон исломшунос ва ислом ҳуқуқи тарихи билан шуғулланувчи мутахассислар учун муҳим манба ҳисобланиши билан бир қаторда замонавий ҳуқуқшунослик учун фойдали эканини алоҳида қайд этиш лозим.

«Жомий аҳком ас-сиғор» ислом ҳуқуқшунослигига оид қимматли манба бўлгани боис, унинг қўлёзма нусхалари дунёнинг турли мамлакатларига кенг тарқалган. Ушбу асар илк бора 1982 йил Ироқ Республикасида профессор ‘Абдулҳамид ‘Абдулҳолик ал-Байзали томонидан нашр қилинган. Нашрни амалга оширишда АҚШнинг Принстон университети (№ 1704), Ироқнинг Бағдод шаҳридаги «Ироқ миллий музейи» (№ 9626/1) ва Марказий вақфлар (№ 3741/1, №7460/1) ҳамда Мовсул шаҳридаги «ал-Аҳмадийя» марказий вақф (№ 9/7) кутубхоналарида сақланаётган 5 та қўлёзмадан фойдаланилган [4:15]. «Жомий аҳком ас-сиғор»нинг ўн битта қўлёзма нусхаси мавжуд бўлиб, жумладан чет эл кутубхоналарининг фондларида сақланаётган олти нусхаси илмий манбаларда яхши маълум. Аммо асарнинг Тошкентдаги № 6245, 9634, 10409, 8955 ва 12723/II рақамлар остида сақланаётган беш нусхаси илмий жамоатчилик эътиборидан четда қолиб келган. Шу боис асарнинг учинчи тузатилган ва тўлдирилган нашрини Тошкентда сақланаётган қўлёзма нусхалари ва Миср нашрини жалб этган ҳолда амалга ошириш мақсадга мувофиқ деб топилиб, чоп қилинди [3:8].

«Жомий аҳком ас-сиғор» асарининг юқорида таъкидланган тузатилган ва тўлдирилган матни М.Атаев томонидан илмий ўрганилди. Асарда 1289 та фатволар келтирилган бўлиб, уларни шартли равишда ибодат, ахлоқий, ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий қисмларга ажратилди.

1. Ибодат қисми асарда олтита масалани ўз ичига олади. Улар: покланиш, намоз, закот, рўза,

ҳаж, жонлик сўйиш ва қурбонлик. Бу қисм 92 та фатводан иборат бўлиб, асарнинг 7,13 фоизини ташкил этади.

2. Ахлоқий қисм асарда олтита масалани ўз ичига олади. Улар: қасам ичиш, диндан қайтиш, қочган қулнинг ҳақи, сулҳ, гувоҳлик, қозининг бурч ва вазифалари. Бу қисм 120 та фатводан иборат бўлиб, асарнинг 9,31 фоизини ташкил қилади.

3. Ижтимоий қисм асарда олтита масалани ўз ичига олади. Улар: норасидаларнинг берган хабарлари, никоҳ, талок, мерос, шафелик, ташландик бола. Бу қисм 516 та фатводан иборат бўлиб, асарнинг 40,3 фоизини ташкил қилади.

4. Иқтисодий ва молиявий қисм асарда ўн олтита масалани ўз ичига олади. Улар: омонат қўйиш, совға-салом, савдо-сотик, ижара, улушни бўлиш, қўшма тижорат, қўшма деҳқончилик, ҳуқуқи чекланган қул, даъвони рад қилиш, вақф, васийлар, вакиллик, кафиллик, ҳавола, омонат. Бу қисм 346 та фатводан иборат бўлиб, асарнинг 26,84 фоизини ташкил қилади.

5. Ҳуқуқий қисм ўнта масалани ўз ичига олади. Улар: жазо ҳадлари, ўғрилиқ, макруҳ нарсаларга доир масалалар, талон-тарож қилиш, гаровга қўйиш, даъво қилиш, икром қилиш, жиноятлар, изн берилган қул, даъво ҳужжатлари масалаларидан иборат. Бу қисм 215 та фатводан иборат бўлиб, асарнинг 16,68 фоизини ташкил қилади [5:12].

Бундан ташқари, буюк алломалар Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг «Ҳидоя», Мақсудхўжа ибн Мансурхўжанинг «Мажмаъ ул-Мақсуд» асарларининг айрим қисмлари бола ҳуқуқларига оид масалаларга тўхталганига шохид бўламиз. Мамлакатимизда бола ҳуқуқларига алоқадор тарихий асарлар орасида Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорийнинг «ал-Муҳит» асари ҳам сезиларли ўринга эга. Гарчанд ушбу асар XI–XIII асрларда Мовароуннаҳрда амалда бўлган қозилик маҳкамалари ва улар фойдаланган ҳужжатлар тарихи, уларнинг ёзилиш тартиби бўйича маълумот берувчи манба бўлсада, унда вояга етмаганларга оид баъзи ҳуқуқий масалаларни учратиш мумкин. «Ал-Муҳит» асарида бир неча турдаги ҳукмий китоблардан намуналар келтирилган бўлиб, улардан бири вояга етмаган болалар ишларига тааллуқли масалалар бўйича тузилган ҳужжатдир. Унинг ҳам икки турдаги

кўриниши бўлган. Мазкур турдаги ҳукмий китобнинг биринчи шаклида отаси вафот этган вояга етмаган болага амакисини васий қилиб белгилаш бўйича кўрсатмалар ва васийлик шартлари кўрсатиб ўтилган[6:42]. Иккинчисидан бирор кишлоқдан келиб тушган шикоятга кўра, етим қолган, вояга етган ва вояга етмаган икки боланинг ишлари бўйича туман қозисига вилоят қозисининг берган кўрсатмалари ифодаланган. Мазкур ҳужжатда, шунингдек, меросни тўғри ва адолатли шаклда тақсимлаш ва уларга васий тайинлаш ҳақидаги, қозилган ҳужжат тасдиқланиши учун вилоят қозисига жўнатилиши шартлиги кўрсатилган [2:54^a].

XI–XII асрларда Мовароуннаҳрда яшаб ижод этган буюк фақиҳлардан бири бўлган Алоуддин ас-Самарқандийнинг асарларида ҳам болаларга оид масалалар келтирилган. Алоуддин ас-Самарқандийнинг болаларга оид «Бола тарбия қилиш китоби», «Сут эмизиш китоби», «Фақиҳлар учун туҳфа» каби асарларида болаларга оид масалалар ислом дини нуқтаи назаридан ўрганилган. Жумладан, «Туҳфат ал-фуқоҳ» («Фақиҳлар учун туҳфа») асарида муаллиф ҳомиланинг яшашга бўлган ҳуқуқи ҳақида тўхталиб ўтади [8:121].

Ўзбек халқи азалдан соғлом фарзанд тарбияси масаласига жиддий эътибор билан ёндашгани маълум. Қайковуснинг «Қобуснома», Имом Бухорийнинг «ал-Адаб ал-муфрад», Абу Лайс Самарқандий «Танбеҳул ғофилин» каби кўплаб беҳбаҳо маънавий меросимиз қадимдан болаларнинг одоб-ахлоқли инсон бўлиб камол топишига ҳизмат қилган. Айни вақтда, юқорида мамлакатимиз тарихида таълим-тарбияга оид асарлардан ташқари, бола ҳуқуқларига бағишланган асарлар ҳам кўплигини гувоҳи бўлди. Ушбу асарлар эса бола ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлашга, уларнинг баркамол авлод бўлиб вояга етиши учун замин яратган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Children in Islam. Their Care, Upbringing and Protection. –Cairo: Al-Azhar University in cooperation with the UNICEF, 2005. – 123 p.
2. Ал-Мухит. ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзма №8781.
3. Ал-Уструшаний Абу-л-Фатх Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Ҳусайн. Жомий аҳком ас-сиғор/Муфтий Усмонхон Алимов ва Муслим Ризқи Ато таҳрири остида. – Т.: «Тошкент ислом университети», 2010. – 496 б.
4. Атаев М. Имом Уструшаний. – Т.: «Тошкент ислом университети», 2010. – 47 б.
5. Атаев М.Р. Маждуддин ал-Уструшанийнинг Мовароуннаҳр фикҳ илми тарихида туган ўрни: Тар.фан. ном. ... дис. — Т.: «Тошкент ислом университети», 2011. – 202 б.
6. Бурхонуддин Маҳмуд ал-Бухорий. Ал-Мухит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – 473 б.
7. Влияние ислама на политические процессы в Центральной Азии: учеб. пособие / А.В. Белоглазов. – Казань: Казан. ун-т, 2013. – 294 с.
8. Комилов М.М. Мовароуннаҳрда фикҳ илмининг ривож ва фақиҳ Алоуддин ас-Самарқандий. – Т.: «Истиклол», 2006. – 207 б.
9. Саидов А.Х. Жиззах алломалари тазкираси// «Миллий тикланиш». - Тошкент, 2014. - №35(304).
10. Ҳасанов А., Комилов Н., Уватов У., Азимов А., Раҳимжонов Д, Зоҳидов Қ. Ислам тарихи/Дарслик. –Т.: «Тошкент ислом университети», 2008. –228 б
11. Шамсуддин Муҳаммад ибн Аби Бакр ибн ал-Қаййим ал-Жавзиййа. Туҳфат ал-мавдуд би аҳком ал-мавдуд. – Қоҳира: Мактабат ал-қаййима, 1398 /1977 й. – 248 б.